

UOT: 811.512.1

TURAN HÜSEYNOVA*

NAZİM HİKMƏTİN PYESLƏRİNDƏ FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏR

XÜLASƏ

Bu məqalədə Nazim Hikmətin pyeslərinin dilində istifadə olunmuş frazeoloji birləşmələri, onların mənaları və əsərdə tutduğu mövqə barəsində danışılır. Frazeoloji birləşmə mövzusu geniş olduğundan və o cümlədən, pyeslərdə işlənən frazeoloji birləşmələrin rəngarəngliyini nəzərə alaraq, Azərbaycan dilçilərinin verdikləri bölgülərə uyğun frazeoloji birləşmələr qruplaşdırılmışdır. Nazim Hikmətin pyeslərindəki frazeoloji birləşmələri sistemli şəkildə vermək üçün H. Bayramovun bölgüsünə əsaslandırılmışdır. Frazeoloji birləşmələr quruluşuna görə feili və qeyri-feili olmaq üzrə 2 yerə ayrılır. Nazim Hikmətin pyeslərində feili birləşmələr üstünlük təşkil etdiyindən bu məqalədə əsasən feili frazeoloji birləşmələr araşdırılmışdır. Komponentlərin arasındakı sintaktik əlaqənin səciyyəsinə görə feili frazeoloji birləşmələrin bir neçə növü vardır. Birinci tərəfin formasına və ifadə vasitəsinə görə feili frazeoloji birləşmələri bir neçə struktur tiplərinə bölürlər. Məhz bu bölgüyə əsaslanaraq hər bir tipə Nazim Hikmətin pyeslərində uyğun gələn frazeoloji birləşmələri daxil etməklə fikrimizi ifadə etmişik. Qeyd etdiyimiz bu frazeoloji birləşmələrin hər biri doğrudan da sadəcə N. Hikmətin pyeslərində deyil, Türkiyə türkcəsində ümumi danışq dilində də çox tez-tez istifadə olunan birləşmələrdir. Diqqətlə nəzər saldıqda pyeslərdə bir sıra oxşar frazeoloji birləşmələrə də rast gəlirik. Bu oxşarlıq mənə baxımından yox, forma baxımındandır. Yəni, frazeoloji birləşmələrin birinci tərəfi eyni olduğu halda, ikinci tərəfi isə (feillə ifadə olunan tərəf) müxtəlif sözlərlə ifadə olunmuşdur. Nazim Hikmətin pyeslərində feili frazeoloji birləşmələr üstünlük təşkil edir. Qeyri-feili frazeoloji birləşmələr isə çox azdır. Verdiyimiz bölgülərə diqqətlə baxdıqda görürük ki, N. Hikmətin pyeslərində daha çox “şəkilçisiz baş söz + feil” modeli frazeoloji birləşmələr daha çoxdur.

Açar sözlər: Nazim Hikmət, frazeoloji birləşmə, feili frazeoloji birləşmələr, pyes, türk ədəbiyyatı.

Giriş. Oxucuların yaddaşında şeirləri ilə qalan Nazim Hikmət, eyni zamanda gözəl nəsr nümunələri və pyeslər də yaratmışdır. Onu sadəcə bir şair olaraq qiymətləndirənlər böyük səhvə yol verirlər, çünki belə gözəl nəsr, səhnə əsərləri yaradan bir şəxs tanınmış nəsr ustalarından heç də geri qalmır. O, öz ana dilində yaratdığı mükəmməl səhnə əsərlərində türk dilinin ən qədim, ən vacib elementi olan frazeoloji birləşmələrdən çoxluca bəhrələndi. Əsərlərinin içində pyeslərin sayı daha çoxdur. Onun 16-dan çox pyesi olmuşdur. Bu məqalədə biz Nazim Hikmətin pyeslərinin dilində istifadə olunmuş frazeoloji birləşmələri, onların mənaları və əsərdə tutduğu mövqə barəsində danışacağıq. Frazeoloji birləşmə mövzusu geniş olduğundan və o cümlədən, pyeslərdə işlənən frazeoloji birləşmələrin rəngarəngliyini nəzərə alaraq, Azərbaycan dilçilərinin verdikləri bölgülərə uyğun frazeoloji birləşmələri qruplaşdıracağıq. Nazim Hikmətin pyeslərindəki frazeoloji birləşmələri sistemli şəkildə vermək üçün H. Bayramovun bölgüsünə əsaslanmaq düzgün olar. O, frazeoloji birləşmələri quruluşuna görə feili və qeyri-feili olmaq üzrə 2 yerə ayırmışdır [Bayramov:

1978, 26]. Nazim Hikmətin pyeslərində feili birləşmələr üstünlük təşkil etdiyindən biz əsasən feili frazeoloji birləşmələri araşdıracağıq.

Nazim Hikmətin pyeslərində frazeoloji birləşmələr. Frazeoloji vahidlərin qrammatik təsnifatında feili frazeologizm ən böyük sahə hesab edilir. Bu faktın dildə həcmi təsəvvür etmək üçün onun tədqiqinə nəzər salmaq yetər. Belə ki, istər xarici, istərsə də Azərbaycan dilçiliyində feili frazeologiyadan daha çox bəhs edilmişdir. Araşdırmalar göstərir ki, feili frazeologiya bütün dillərdə ön cərgədə dayanır. Çünki feillər hal-hərəkət bildirməklə həm kəmiyyət, həm də mənaca digər sahələrdən çox fərqlənir. Burada əsas istifadə olunan fikir feildən asılıdır. Bu zaman feil məcazlaşaraq öz leksik mənasını itirir. Feil aparıcı rol oynasa da, bunu bütün feillərə eyni dərəcədə aid etmək olmaz. Məsələn, Azərbaycan dilində daha çox *olmaq, salmaq, vermək, etmək* və başqa feillər daha fəal olduğu kimi Türkiyə türkcəsində də *olmak, etmek, yapmak, gitmek* feilləri çox fəaldır. Feili frazeoloji vahidlərin çoxu cümlədə müəyyən obyekt tələb edir. Məsələn, “Sanki bir şey hatırlıyormuş gibi bana gözlerini dikti” cümləsində *bana* sözü tamamlıqdır. Burada “gözlerini dikti” frazeoloji birləşməsinin tələb etdiyi obyekt məhz “bana” sözüdür. Komponentlərin

* AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Türk dilləri şöbəsi, Fil.ü.f.d., turanacili@gmail.com

arasındakı sintaktik əlaqənin səciyyəsinə görə feili frazeoloji birləşmələrin bir neçə növü vardır. Birinci tərəfin formasına və ifadə vasitəsinə görə feili frazeoloji birləşmələri bir neçə struktur tiplərinə bölürlər. Məhz bu bölgüyə əsaslanaraq hər bir tipə Nazim Hikmətin pyeslərində uyğun gələn frazeoloji birləşmələri daxil etməklə fikrimizi daha aydın ifadə etmək olar:

1. Şəkilçisiz baş söz + feil quruluşunda olanlar. Feili birləşmələrin müəyyən qisminə birləşmənin baş sözü şəkilçisiz olur. Bunların çoxu isimlərdən, bəziləri isə başqa nitq hissələrindən, qoşa sözdən və ya nidalardan ibarətdir. Bunu nəzərə alaraq, birinci komponenti bir adla – “şəkilçisiz baş söz” adlandırmışlar. Bu qəlibdə olanların çoxu insanlara aid iş, hal-vəziyyəti bildirir, cüzi bir qismi başqa konkret və ya mücərrəd isimlərə də aid edilir. Pyeslərə diqqətlə baxdıqda bir neçə frazeoloji birləşmənin tez-tez işləndiyinin şahidi oluruq.

Allak bullak olmak – bu birləşmə “Bir ölü evi yahut Merhumun hanesi” pyesində Xadimə qızın hərəkətlərini göstərmək üçün istifadə olunub: “Hizmetçi kız çekinmek ister, allak bullak olmuştur” [Hikmet: 1969, 56]. Eyni zamanda “Sabahat” pyesində də bir neçə dəfə bu frazemdən istifadə olunub: “Öf, kafamı allak bullak ettin...”, “...Kafamı allak bullak ettin... Şimdi avaz avaz haykıracağım...”. Bu iki misalda Sabahatla Murat arasında gedən söhbət zamanı müəllif “allak bullak olmak” deməklə “çaşmaq”, “qarışmaq” mənalarını bildirməyə çalışmışdır. Son iki misalda bu ifadə “kafa” sözü ilə birlikdə işlənərək “fikri dağılmaq”, “fikri qarışmaq” mənalarına gəlir.

Halt karıştırmak – “Bir ölü evi” pyesində bu birləşməyə bir neçə dəfə rast gəlinir: “Dadı Veliye ne haltlar karıştırıyorsun gibilerden işaretler eder, Veli ne yapayım der gibi mukabelede bulunur. Pandomima”. “Bakayım yine ne haltlar karıştıracak?”. Bu iki misalın hər ikisində bu ifadə eyni mənada, yəni “boş-boş danışmaq”, “mənasız danışmaq” mənalarında işlənib.

Kapı dışarı etmek – Yenə də bu pyesdə şikayət edən bir yolçunun nitqində bu birləşmədən istifadə olunub: “Herifin babası ölmüş diye taziyete geldik, neredeyse hemencecik kolumdan tuttuğu gibi kapı dışarı edecekti yine...”. Digər bir pyes, “Kafatası” pyesində kira haqqını ödəməyənlərə qadın bu formada müraciət edir: “Bu apartıman benden mesuldur. Kira pa-

ralarını ben toplarım. Kira vermeyenleri ben kapı dışarı ederim. Aşağıda gördüğün demir kapıyı canım ister açar, canım ister kaparım...”. Hər iki misalda bu frazeoloji birləşmə “qovmaq” mənasını ifadə edir.

Akıl erdirmek – “Fatma, Ali ve başkaları” pyesində yeni doğulacaq uşaqlarını düşünən iki gənc mübahisə edərkən belə deyirlər: “Nuri, akılının ermediği işe karışma. Bunu doğar doğmaz giyecek değil...”. Eyni birləşmə “Yusuf ve Zeliha” pyesində də vardır: “Sen onu başıyla efendimiz. Daha pek gençtir ve dünya işlerine akıl erdirmez.” Bu parçada ata oğlunu başışlamaq üçün Yusufdən əfv diləyir. Qeyd olunan hər iki misalda bu frazeoloji birləşmə eyni mənadadır, yəni “başı çıxmaq”dır. “Başı çıxmaq” birləşməsi özü də frazeoloji birləşmədir və onun mənası “xəbərdar olmaq”, “bilmək”dir. Bu frazeoloji birləşmə formasında digər bir birləşməyə də “Kafatası” pyesində rast gəlinir: “Artık işin burasına akılın ermez. Yalnız arzu edilirse kokain temin olunabilir...”. Bu misalda işlənən “akılın ermez” birləşməsi də “akıl erdirmek” frazeoloji birləşməsinə uyğundur, yəni onun inkar formasını təşkil edir və bu birləşmə birinci birləşmənin ifadə etdiyi mənənin tam əksini yəni “başı çıxmamaq”, “bilməmək”, “xəbərdar olmamaq” ifadə edir.

Qeyd etdiyimiz bu frazeoloji birləşmələrin hər biri doğrudan da sadəcə N.Hikmətin pyeslərində deyil Türkiyə türkcəsində ümumi danışq dilində də çox tez-tez istifadə olunan birləşmələrdir. Diqqətlə nəzər saldıqda pyeslərdə bir sıra oxşar frazeoloji birləşmələrə də rast gəlirik. Bu oxşarlıq mənə baxımından yox, forma baxımındandır. Yəni, frazeoloji birləşmələrin birinci tərəfi eyni olduğu halda, ikinci tərəfi isə (feillə ifadə olunan tərəf) müxtəlif sözlərlə ifadə olunmuşdur. İlk görünüşdə bu birləşmələr bizə eyni gələ bilər, lakin əslində onların hər birinin ayrılıqda ifadə etdiyi mənalar vardır. Bu frazeoloji birləşmələr misal olaraq bunları göstərə bilərik:

Gönül eğlendirmek – bu frazeoloji birləşmə “Sabahat” pyesində iki dost arasında Sabahat ilə bağlı gedən söhbət zamanı deyilmişdir: “Benim üstüme vazife deyil, amma, hani teyzen de merak ediyor, o da duymuş da... Bu Sabahat’le aranızda... Hani, gençlik, elbette gönül eğlendireceksin...” Bu parçada gördüyümüz kimi “gönül eğlendirmek” – “əylənmək”, “yaxşı vaxt keçirmək” mənalarında işlənmişdir.

Gönlü kanamak – N.Hikmətin “Ocak başında” pyesi nəzm formasında yazıldığından burada biz tez-tez frazeoloji birləşmələrə, təsbehlərə rast gəlirik. Bu birləşmə də pyesdə şeirin içində istifadə olunmuşdur: “Bir an seni benden çok uzak sandım./Hala bu acı ile gönlüm kanıyor. /Fakat ateşin var, alının yanıyor.”[Hikmet: 1969, 23]

Gördüyümüz kimi burada “gönlü kanmak” frazeoloji birləşməsi “ürəyi ağrımaq”, “məyus olmaq” mənalarında istifadə olunmuşdur.

Gönlü bulanmaq – Bu frazeoloji birləşmə “Sabahat” pyesində vərəm dispanserinə gələn iki şəxsin arasında gedən söhbət zamanı istifadə olunub: “Sus Allahaşkına Nuri, gönlüm bulandı.” Budada “gönlü bulanmaq” frazeoloji birləşməsi Azərbaycan dilində tam qarşılığı olan “ürəyi bulanmaq” mənasında istifadə olunmuşdur.

Qeyd etdiyim bu üç frazeoloji birləşməyə bir daha nəzər salaq. Bunlar “gönlü egləndirmək”, “Gönlü kanamak”, “gönlü bulanmaq” frazeoloji birləşmələridir. Hər üç birləşmədə “gönlü” sözü eyni olsa da, ümumi mənə baxımından birləşmələrin hər biri müxtəlif mənə ifadə edir. Lakin bu birləşmələri bir-birinə bağlayan odur ki, hər üç birləşmədə insanın ürəyində keçirdiyi hisslərlə bağlıdır, yəni *əylənmək, məyus olmaq, ürəyi ağrımaq*.

Pyeslərdə bir çox frazeoloji birləşmələr var ki, onlara Azərbaycan dilində rast gəlinmir. **Oyun oynamaq** – bu birləşməyə biz ilk baxışda frazeoloji birləşmə adı verə bilmərik, lakin cümlə daxilində bu birləşmə bəzən hamının bildiyi “nə isə bir əşya ilə oyun oynamaq” mənasına gəlir. Bunu misaldə daha aydın görə bilərik: “İvan İvanoviç var mıydı, yok muydu?” pyesində Petrofa kələk qurmaq istəyən İvana dostları belə deyir: “Petrofa nasıl bir oyun oynamaq istediğini bilsem hemen gider haber verirdim... İnsanın insana kötülük etmesine eli kollu bağlı seyirci mi kalacağız?” [Hikmet: 1971, 136]. Bu parçanı oxuduqda biz “oyun oynamaq” birləşməsinin bildiyimiz mənada olmadığını görürük, çünki daha sonrakı cümlədən görünür burada İvan Petrofa pislik etmək istəyir. Deməli, “oyun oynamaq” bu misaldə “kələk gəlmək”, “tələ qurmaq” mənásındadır.

Yara kapamak – Bu birləşmənin mənasını daha aydın ifadə etmək üçün “Ocak başında” mənzum pyesindəki kiçik bir parçaya nəzər salaq: Damda oğuldasın, bırak rüzgarı./Sen din-

lerken hafif çıtırdıları./Eğilip dalarsın külde korlara./Kapanır içinde her eski yara./Kalbine bir ılık baygınlık dolar [Hikmet: 1969, 78].

Deməli bu parçanın dördüncü misrasındakı bu birləşmənin ifadə etdiyi mənə şeirin məzmunundan aydın olur. “Yara kapamak” birləşməsinin biz hərfi mənəsi “yarayı sarımaq” olsa da, burada “yara kapamak” frazeoloji birləşmə formasındadır və “dərdi unutmaq”, “dərdinə dərman olmaq” mənalarını verir.

Hatırı kalmak – frazeoloji birləşməsinin mənəsi “gözü qalmaq” ifadəsinə uyğun gəlir, yəni kimsənin sahib olduğu bir əşyadan çox xoşlanmaq və ona sahib olmaq arzusu.

2. Yönlük hal şəkilçili isim + feil quruluşunda olanlar. Feili frazeoloji birləşmələrin müəyyən qisminin birinci komponenti yönlük halda olur. Bu frazeoloji birləşmələrə N.Hikmətin pyeslərində çox rast gəlinməmişdir. Bu onunla bağlıdır ki, daha çox mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş baş sözlərə yönlük hal şəkilçisi artırılır:

Kalbe yakın olmak – bu frazeoloji birləşməyə biz “Ocak başında” pyesində yaşlı bir kişinin evinə gələn gözəl bir xanım haqqında düşündüyü fikirlər zamanı rast gəlirik: “Sıcak ateş gibi... Hayır deliyim./Bu fikri beynimden silmeliyim./Ne kadar da güzel... ne kelbe yakın./Budala hislerim beni bırakın!” Bu misaldə gördüyümüz kimi “kalbe yakın olmak” “ürəyə yatmaq” mənásında işlənmişdir. Müəllif burada həmin gözəl qadının sadəcə xarici görünüşünü də təsvir etməklə kifayətlənə bilərdi, lakin belə bir frazeoloji birləşməni işlətməklə, yəni az sözlə o qadının hər cəhətdən öz ürəyinə yatdığını bildirir.

Allaha ismarlamak – bu frazeoloji birləşmə danışq dilində ən çox işlənən sözlərdəndir. Daha çox sağollaşma, xudafizləşmə zamanı istifadə olunan bu birləşmənin mənəsi “Allaha tapşırmaq”dır. Azərbaycan dilində də bu frazeoloji birləşməyə uyğun “Allah amanında” ifadəsi işlənir.

Danışq dilimizdə çox istifadə olunan bir neçə frazeoloji birləşmə N.Hikmətin pyeslərində də eyni formada və eyni mənada işlənmişdir. Məsələn, “**Dillere destan olmak**” – bu birləşməyə eyni ilə öz dilimizdə də rast gəlirik və bu birləşmənin mənəsi “məşhur olmaq”, “hər kəs tərəfindən tanınmaq”dır. “İnek” pyesində ana ilə müəllim arasında gedən söhbət zamanı, yaşlı

qadın ayaqda dura-dura yeganə stulda oturmaq istəməyən müəllimə bu söz aid edilmişdir: “Elbet de, elbet de... Nezaketiniz bütün kasabada dillərə destan”. Digər misal verək “Kaleme almak” – bu frazeoloji birləşmə də Azərbaycan dilində eyni ilə “qələmə almaq” formasında işlənir və məna baxımından da “yazmaq” mənasını ifadə edir.

3. Təsirlik hal şəkilçili isim + feil quruluşunda olanlar. Bu qəlibdən olan sabit birləşmələr türkcədə çox azdır. Onların bəziləri heç bir obyekt tələb etmir və ancaq cümlənin mübtədasi ilə sintaktik əlaqədə olur, bəziləri isə kimlə? sualına cavab olan vasitəli tamamlıq tələb edir:

Cigarayı kesmək – siqareti tərgitmək. Bu ifadəni biz həqiqi mənada da deyə bilərik, yəni, siqareti əl və ya hansı isə bir alət ilə kəsmək, doğramaq və s. Lakin məhz “Bir ölü evi” pyesində iki yaşlı kişinin söhbəti zamanı onlardan biri çoxlu öskürdüyündən, digəri ona siqareti tərgitməyi məsləhət görür. Buna görə biz əminliklə deyə bilərik ki burada “cigarayı kesmək” ifadəsi məhz frazeoloji məna daşıyır.

Yardımlı dokunmaq – bu birləşmənin hər iki tərəfini ayrılıqda tərcümə edək. Bu zaman biz “köməyi dəymək” birləşməsinə alacayıq. Bu birləşmə Azərbaycan dilində mövcud olan frazeoloji birləşmədir. Deməli, bu onu göstərir ki, dillərimizin bu qədər bir-birinə yaxın olması hətta frazeoloji birləşmələrdə də özünü göstərir.

Təsirlik hal şəkilçili baş sözdən ibarət olan frazeoloji birləşməyə biz birinci bölgüdə göstərdiyimiz “lafı uzatmaq” frazeoloji birləşməsinə də göstərə bilərik.

4. Yerlik hal şəkilçili isim + feil quruluşunda olanlar. Feili birləşmələrin müəyyən qismi birinci komponenti yerlik halda feil komponenti ilə sintaktik əlaqədə olur. Bunların bəzisi “kimi?” bəzisi isə həm “kimi?” həm də “nəyi?” sualına cavab olan tamamlıq tələb edir. Bu birləşmələr içində maraqlı olan bir frazeoloji birləşməyə nəzər salaq – “**Aklımda pişirmək**”. Bu frazeoloji birləşmə “İnek” pyesində inək almağı qərara alan ana tərəfindən deyilib: “Aklımda iyice pişirmedən açılmanın faydası ne...”. Burada bu birləşmənin ifadə etdiyi məna “qərara almaq”, “nəticəyə gəlmək”dir. “İyice” sözü bu frazeoloji birləşmənin tərəfləri arasına daxil olaraq buradakı mənanı daha da aydınlaşdırmağa xidmət edir.

Danışiq dilində çox istifadə olunan frazeoloji birləşmələrdən biri də “**elinde olmamak**” frazemidir. Bu birləşmənin mənasını biz bəzi frazeoloji birləşmələr kimi hərfi mənada da qeyd edə bilərik. Bu zaman onun mənası “hər hansı bir əşyanın əlində olması” mənasını ifadə edir. Lakin məhz “İnek” pyesində bu birləşmə “elimde değıl” formasında işlənərək “özündən asılı olmamaq” mənasını verir. Bu frazeoloji birləşməyə uyğun “ayakta uyumak” birləşməsinə də göstərə bilərik. Hərfi mənada da bu birləşməni istifadə edə bilərik, lakin məhz frazeoloji birləşmə baxımından onun mənası “yorulmaq”dır.

5. Çıxışlıq hal şəkilçili isim + feil quruluşunda olanlar. Feili frazeoloji birləşmələrin bir qisminin baş sözü ismin çıxışlıq halında feil komponenti ilə idarə olunur:

Öncəki bölmələrdə biz bir neçə frazeoloji birləşmənin forma baxımından bir-birinə uyğun gəldiyi halda, məna baxımındansa tamamilən müxtəlif olduqlarını gördük. Bu qrup birləşmələrin bir neçəsinə burada da rast gəlinir. “**Gözden kaçırmamak**” – bu frazeoloji birləşməyə biz “İvan İvanoviç var mıydı, yok muydu?” pyesində rast gəlirik: “Harika... Yaşa sen... Bir dakika gözden kaçırmıyacağım herifi... Gidiyorum”. Bu parçada “gözden kaçırmamak” birləşməsi “nəzarətdə saxlamaq” mənasındadır. “**Gözden keçirmək**” – frazeoloji birləşməsinə də misal daxilində baxaq: “Otello piyesinin meşhur mendilindən tutun da bizim filimlərdə adreslərinə göndərilmiyen mektuplara kadar bütün hileləri düşündüm, gözden keçirdim. Sonunda böyle bir hile buldum ki, herifin elindən kızı alayım”. Bu parçada qeyd etdiyimiz frazeoloji birləşmənin mənası “baxmaq”, “tez nəzərdən keçirmək”dir.

6. Yönlük halda mənsubiyyət şəkilçili söz və ya III növ təyini söz birləşməsi + feil quruluşunda olanlar. Bu tip birləşmələrin bəziləri heç bir tamamlıq tələb etmir, bəziləri isə vasitəsiz tamamlıq tələb edir. Şəkilçisiz baş söz və feil quruluşunda olan frazeoloji birləşmələrdən sonra məhz bu frazeoloji birləşmələrə daha çox rast gəlinir. Forma baxımında eynilik təşkil edən birləşmələrə burada da rast gəlinir:

Yüregi ağzına gəlmək – Yüreginə dokunmaq – Yüreginə inmək – Yüreginə şüphe düşmək. Bu frazeoloji birləşmələrə ayrılıqda baxaq. “**Yüregi ağzına gəlmək**” bu birləşmə də

nısq dilində çox işlənir, ancaq onunla yanaşı bu birləşmənin ifadə etdiyi “qorxmaq” mənasını ifadə edən digər bir frazeoloji birləşmə də vardır. Bu “ödü kopmaq” birləşməsidir. Bu frazeoloji birləşməyə N.Hikmətin “Bir aşk masalı” adlı pyesində Şirinlə Fərhadın söhbəti zamanı rast gəlinir: “Bu sana attığım elmanın ağacındandır. Bütün bu sinidekiler hep aynı ağacın elmaları... Gelmiyeceksin diye ödüm koptu”. “Yüreği ağzına gelmek” birləşməsinə isə “Bir ölü evi” pyesində mərhumun hər iki həyat yoldaşının bir evdə olmasından həyəcanlanan qulluqçunun bir qadınla söhbəti zamanı rast gəlik: “ – Ne oldu karşılaştılar mı? – Aman, yüreğim ağzıma geliyordu... Oğlu anasını aldı getirdi...”. Gördüyümüz kimi hər iki parçada istifadə olunan bu frazeoloji birləşmələr “qorxmaq” mənasını ifadə edir. Müəllif sadəcə “qorxmaq” kəliməsini də işlədə bilirdi, lakin bir-biri ilə sinonimlik təşkil edən bu frazeoloji birləşmələri istifadə edərək əsərdəki həyəcanı artırır. Baş sözü “yürek” sözü ilə ifadə olunmuş digər bir frazeoloji birləşmə “Yüreğine şüphe düşürmək”dir. “İvan İvanoviç var mıydı, yok muydu?” adlı pyesində yenə də Petrofa hilə quran İvan deyir: “...Petrofun yüreğine şüpheyi nasıl düşürmeli? Nasıl etmeli de Petrofu Lüsavadan şüphələndirmeli?”. Burada bir-birinin ardı ilə işlənən iki cümləyə diqqətlə baxdıqda görürük ki, birinci cümlədə verilən bu frazeoloji birləşmənin izahı elə ikinci cümlədə izah olunur, yəni “yüreğine şüphe düşürmək” birləşməsinin mənası “şübhələndirmək”dir.

“Yüreğine dokunmaq” və “Yüreğine inmək” frazeoloji birləşmələri də yuxarıda qeyd etdiyimiz birləşmələrə forma baxımından bənzəsələr də mənacə tamamən başqadırlar. “Yüreğine dokunmaq” frazeoloji birləşməsi ümumilikdə iki mənada işləyə bilər, lakin hər iki mənası da məcazi mənədadır. “Yusuf ve Zeliha” pyesində bu birləşmənin nə mənada işləməsinə baxaq: “Razı değılsin demek? Demek senin yerine de Menofisin dayak yemesi yüreğine dokunuyor?”. Bu parçada frazeoloji birləşmənin mənası “təsir etmək”dir. Lakin, bu frazeoloji birləşmə həm də “ürək bulandırmaq” mənasında da işlənir. “Yüreğine inmək” frazeoloji birləşməsinin də mənası “yüreğine dokunmaq” frazeoloji birləşməsi ilə oxşardır, yəni “cana doydurmaq”, “bezdirmək” mənasına gəlir.

7. Təsirlik halda mənsubiyyət şəkilçili söz və ya III növ təyini söz birləşməsi + feil quruluşunda olanlar. Bu qəlibdən olan frazeoloji vahidlərdə iş, hal hərəkət ancaq subyektin özünə aid olur və heç bir tamamlıq tələb etmir. İlk öncə forma baxımından bir-birinə uyğun olan frazeoloji birləşmələri verək:

“Dilini yesinler” – bu frazeoloji birləşməni də digərləri kimi məsdər formasında verməklə biz onun mənasında da fərq yaratmış olardıq. Yəni, “dilini yemək” (dilini yutmaq) Türkiyə türkcəsində “susmaq” deməkdir. Biz bu frazeoloji birləşməyə “Sabahat” pyesində rast gəlirik: “Eşek olsan seni sever miydim? Söylesene? Dilini mi yuttun?”. Göründüyü kimi, burada “dilini yutmaq” frazeoloji birləşməsi “susmaq” mənasını ifadə edir. Lakin, “dilini yesinler” birləşməsi isə “afərin” deməkdir. Bunu parçada daha aydın görə bilərik: “ – Efendim, insan bir kasaba gitse, bana bir okka et ver, al sana peşinen de birkaç kuruş, akşama paranın üstünü verir eti alırım dese...Akşama geldiği zaman ne eti verse, ne de parayı...Ne halt ederdin? – Dükkanını geçirdim kafasına... – Hay dilini yesinler...”. “Kafatası” pyesindən olan bu parçada biz bu frazeoloji birləşmənin doğrudan da “afərin” mənasında işlədiyini görürük.

Saçını süpürge etmək – Fədakarçasına işləmək (xidmət etmək). Bu frazeoloji birləşmə əsərin dilinə xüsusi bir obrazlılıq verir. Əgər müəllif bu frazeoloji birləşmənin yerinə sadəcə “işləmək” sözünü işlətsəydi, bu zaman əsərin dilinin necə də sadələşdiyini görərdik: “Şehirde bir Pakize var. Kocası demirciydi. Demircinin Pakize derler... Altı aylık gelinken dul kaldı, hem de gebe... Evladı doğdu, nur topu gibi bir oğlan... Demircinin Pakize çalıştı, yetiştirdi çocuğunu...”. Gördüyümüz kimi, bu parçada biz “çalışmaq” dedik və əsərin dilini sanki sadələşdirdik. Lakin, “Demircinin Pakize saçını süpürge etti, yetiştirdi çocuğunu” deməklə ananın necə də fədakarçasına işlədiyini daha da pafosla qeyd etmiş olduq.

8. Çıxışlıq halda III növ təyini söz birləşməsi + feil quruluşunda olanlar. Feili frazeoloji vahidlərin az bir qismini çıxışlıq halda III növ təyini söz birləşməsi + feil quruluşunda olanlar təşkil edir. Belə sabit birləşmələrdə III növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi fikrin məzmunu ilə əlaqədar olaraq dəyişir və bu bir-

ləşmə cümlə daxilində tam şəkildə işlədildiyi kimi, birinci tərəfi ixtisarla da ifadə edilir.

Müasir Türk dilinin qrammatikasına nəzər saldıqda tez-tez Azərbaycan dili ilə Türkiyə türkcəsi arasında bəzi fərqlərə rast gəlirik. Bu fərqlərdən biri də ismin hallarını tərcüməsi məsələsindədir. Xüsusi ilə çıxışlıq və yönlük halların tərcüməsi məsələsi daha fərqlidir. Məsələn, Petrofa`a sormak – Petrofdan soruşmaq. Bu hal pyesdəki frazeoloji birləşmədə də öz əksini tapmışdır:

Başından geçmek – bu frazeoloji birləşmənin mənası “başına gəlmək”dir. Gördüyümüz kimi burada da çıxışlıq halda olan bir sözün qarşılığı yönlük halda olan bir sözlə verilmişdir.

Yanağından kan damlamak – bu frazeoloji birləşmə “sağlam olmaq” mənasını ifadə edir. Lakin, daha çox bədii əsərlərdə kinayə məqsədiylə deyilən frazeoloji birləşmələrdəndir. **Can evinden vurmak** – frazeoloji birləş-

məsinin mənasını “sözü yerində demək” kimi verə bilərik.

Nəticə: Nazim Hikmət nəzm ustası olduğuna görə ilk yazdığı pyes mənzum pyes olmuşdur. Bu “Ocakbaşı” pyesidir. Lakin bu pyes də, şeir formasında olduğundan frazeoloji birləşmə baxımından zəngin deyildir. Əsasən komediya formasında yazılan pyeslərdə biz çoxlu frazeoloji birləşmələrə rast gəlirik. Məsələn, “İvan İvanoviç var mıydı, yok muydu?” pyesi zəngin frazeoloji birləşmə ehtiyatına malikdir. Nazim Hikmətin pyeslərində feili frazeoloji birləşmələr üstünlük təşkil edir. Qeyri-feili frazeoloji birləşmələr isə çox azdır. Verdiyimiz bu bölgülərə diqqətlə baxdıqda görürük ki, N.Hikmətin pyeslərində daha çox feili frazeoloji birləşmələrə rast gəlinir. Bu frazeoloji birləşmələrin də içində “şəkilçisiz baş söz + feil” modeli frazeoloji birləşmələr daha çoxdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Baxşiyev H. (2004) Azərbaycan dilinin müxtəsər frazeologiya lüğəti. Bakı, ADU.
2. Bayramov H. (1978) Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, “Maarif”.
3. İsmayılov A. (1990) Nazim Hikmət. Bakı, “Yazıçı”.
4. Seyidəliyev N. (2004) Frazeologiya lüğəti. Bakı, “Çıraq”.
5. Seyidov Y. (1966) Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı, “Maarif”.
6. Gökçeoğlu M. (1997) Kıbrıs Türk Atasözleri ve Deyimler sözlüğü. Lefkoşa-Kıbrıs, “Galeri Kültür”.
7. Hikmet N. (1969) Bütün eserleri. Cilt 5 (piyesler). Sofya, Narodnaya Prosveta.
8. Hikmet N. (1971) Bütün eserleri. Cilt 6 (piyesler). Sofya, Narodnaya Prosveta.
9. Турецко-Русский словарь. (1977) Академия Наук СССР Институт Востоковедения, Издательство Москва “Русский язык”.

Turan HUSEYNOVA

PHRASEOLOGICAL COMBINATIONS IN THE PLAYS OF NAZİM HİKMET

SUMMARY

This article is devoted to the meanings and place of phraseological combinations used in the plays of Nazim Hikmet. Due to the wide range of phraseological combinations and the variety of phrases used in the plays, phraseological compounds are grouped in accordance with the sections given by Azerbaijani linguists. Phraseological combinations in the plays of Nazim Hikmet are systematized according to the section of G. Bayramov. By their structure, they are divided into two parts: verbal and non-verbal. This article focuses on verbal phraseological combinations, since they prevail in the plays of Nazim Hikmet. By the nature of the syntactic relationship between the components, there are several types of verbal phraseological combinations. According to the form and means of expression of the first part, verbal phraseological combinations are divided into several structural types. Based on this division, we expressed our views on the phraseological units of each type in the plays of Nazim Hikmet. Each of the phraseological combinations we have mentioned is the most frequently used not only in the plays of N. Hikmet, but also in spoken Turkish. Looking carefully, we come across a number of similar phrases in the plays. These similarities are not in the sense, but in the form. That is, the first side of phraseologisms is the same, and the second (verbal side) is expressed in different words. Verbal phraseological units dominate in Nazim Hikmet’s plays, and there are very few non-verbal phraseological units. If we carefully look at the divisions, we see that in the plays of N. Hikmet phraseological combinations fit the “keyword without suffix + verb” model.

Keywords: Nazim Hikmet, phraseological combinations, verbal phraseological combinations, plays, Turkish literature.

Туран ГУСЕЙНОВА

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ОБОРОТЫ В ПЬЕСАХ НАЗЫМА ХИКМЕТА

РЕЗЮМЕ

Эта статья посвящена значениям и месту фразеологических оборотов, использованных в пьесах Назыма Хикмета. Из-за широкого спектра фразеологических сочетаний и разнообразия фраз, используемых в пьесах, фразеологические соединения сгруппированы в соответствии с разделами, данными азербайджанскими лингвистами. Фразеологические обороты в пьесах Назыма Хикмета систематизированы по разделу Г. Байрамова. По своему строению они делятся на две части: глагольные и не глагольные. В этой статье основное внимание уделяется глагольным фразеологическим сочетаниям, поскольку они преобладают в пьесах Назыма Хикмета. По характеру синтаксической взаимосвязи между компонентами существует несколько типов глагольных фразеологических сочетаний. По форме и средству выражения первой части глагольные фразеологические сочетания делятся на несколько структурных типов. Основываясь на это деление, мы выразили свои взгляды на фразеологизмы каждого типа в пьесах Назыма Хикмета. Каждое из упомянутых нами фразеологических сочетаний является наиболее часто используемыми не только в пьесах Н. Хикмета, но и на разговорном турецком языке. Посмотрев внимательно, мы сталкиваемся с рядом похожих фраз в пьесах. Эти сходства заключаются не в смысле, а в форме. То есть, первая сторона фразеологизмов одинакова, а вторая (сторона глагола) выражается разными словами. В пьесах Назыма Хикмета преобладают глагольные фразеологизмы, неглагольных фразеологизмов очень мало. Если мы внимательно посмотрим на деления, мы видим, что в пьесах Н. Хикмета фразеологические сочетания подходят под модель «ключевого слово без суффикса + глагол».

Ключевые слова: Назыма Хикмет, фразеологические обороты, глагольные фразеологические сочетания, пьесы, турецкая литература.